

Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У статті описується хронологія археологічних досліджень на території Подільської губернії у 1890-х–1913 рр. на поселеннях трипільської культури. Проаналізовано їх проблематику, хід, результати та значення для сучасної вітчизняної археології та історії.

Ключові слова: трипільська культура, Подільська губернія, повіт, поселення, кераміка, площадка, археологічна карта, Ю. Й. Сіцінський, Ч. Я. Зборовський, В. Б. Антонович, К. Ф. Пулавський, В. В. Хвойко, С. С. Гамченко, С. А. Спіцин.

«Подільська губернія вельми багата й цікава археологічним матеріалом, який зберігається в її землі. Останній лежить майже незайманим та чекає того щасливого часу, коли особи, котрі займаються наукою, звернуть на нього належну увагу»¹, — ці слова належать найвідомішому археологу-трипільознавцю В. В. Хвойці, написані вони були більше ста років тому, проте й досі не втратили актуальності. Лише «стан незайманості» пам'яток змінився та пролетів час, а належної уваги багатюща спадщина тисяч людських поколінь так і не дочекалась. Поділля — край, де можна знайти сліди перебування давніх людей усіх епох. Чи не найбільш чисельною в їх переліку були б пам'ятки культури Трипільля-Кукутень, які зараз перебувають у майже безпросвітній пітьмі забуття та тотально знищуються будь-якими властивими варварам способами: від промислу т. зв. «чорних археологів» та розорювання сільськогосподарською технікою до розбудови житлових, господарських споруд, автошляхів, кар'єрів та інше.

Історія дослідження «культури глиняних мазанок», «культури площадок», «домікенської», «малюваної кераміки», що об'єднують нині одну культурно-історичну спільність Трипільля-Кукутень, розпочалась у 1870-х рр. на Галичині, проте лише в кінці XIX ст. В. В. Хвойко виокремив трипіль-

1 Хвойко В. В. Раскопка площадок в с. Крутобородинцах, Летичевского у., Подольской губ. и вблизи с. Веремье, Киевского у. и губ. / В. В. Хвойко // Труды Императорского Московского археологического общества. — Москва: Типография общества распространения полезных книг, 1909. — Т. 22, вып. 2. — С. 281.

ську культуру як окреме історичне явище, тим самим він вперше науково відкрив її.

Щодо нашого краю, то невідомо коли вперше на території колишньої Подільської губернії (а тепер Хмельницької, Вінницької, частково Одеської, Миколаївської областей, Молдови) було зафіксовано старожитності, що відносяться до спільності Трипілля-Кукутень.

Загалом, перші фіксації археологічних пам'яток проходили ще під час створення історико-статистичних описів церков і парафій Подільської єпархії в 60–70-х рр. XIX ст.², які пізніше лягли в основу «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцинського³. Перші вже професійні археологічні дослідження провели 1883 р. В. Б. Антонович та К. М. Мельник під час обстеження скельних печер, курганів та інших пам'яток губернії⁴.

Станом на 1920 р. Ю. Й. Сіцинський повідомляє про 6 місцезнаходжень трипільських поселень, а саме: «села Івахнівці й Сирватинці Кам'янецького повіту, Крутибороди Летичівського повіту, Кринички й Коритна Балтського повіту й містечко Немірів Брацлавського повіту»⁵. В подальшому ми зосередимо основну увагу саме на цих пам'ятках.

Здавалось би, що з 1860-х рр. до 1920 р. кількість відкритих трипільських поселень повинна була бути більшою. Так і є, проте тодішні дослідники здебільшого не звертали увагу на кераміку, а збирали лише кам'яні та крем'яні знаряддя, які за письмовими описами не є достатніми доказами існування трипільських поселень. Наприклад, без супровідного фото важко відрізнити, до якого періоду відноситься шліфувана крем'яна сокира: неоліту, енеоліту, доби бронзи чи навіть передскіфського часу.

Для визначення культурної приналежності тієї чи іншої пам'ятки, лише писемного опису вищезгаданих знарядь аж ніяк недостатньо. Для цього слід організовувати масштабні розвідкові експедиції, метою яких був би пошук та подальше дослідження поселень, описаних у XIX –

2 Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60-і рр. XIX ст. – 1901 р.) / І. О. Старенький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2012. – Т. 19. – С. 337.

3 Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899. – Москва: Типогр. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901 – Т. I. – С. 197–354.

4 Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 1997. – Т. I. – С. 44.

5 Сіцинський С. Й. Начерки з історії Поділля / С. Й. Сіцинський. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Державного Українського університету, 1920. – С. 12–13; Сецинский Е. И. Опись предметов музея Подольского Церковного Историко-Археологического общества. 1909 / Е. И. Сецинский // Труды Подольского Церковного Историко-Археологического общества. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. 11. – С. 5–8.

на поч. XX ст., а таких на той час виявлено було надзвичайно велику кількість⁶. За радянської доби більшість таких пам'яток були віднесені саме до трипільської культури⁷, проте без комплексного перегляду «Археологічної карти» Юхима Сіцінського, «Пам'яток старовини Поділля» Віктора Гульдмана та ін. — такі висновки, на нашу думку, слід сьогодні уточнювати новими дослідженнями.

Таким чином, враховуючи неможливість на сьогодні встановити приналежність до певної культури подібних пам'яток, на яких дослідники збирали лише знаряддя праці, ми опишемо лише ті, що досліджувались у згаданий період і безперечно відносились до трипільської культури.

Чи не вперше в губернії сліди трипільського поселення виявлено було поблизу с. Кринички Балтського повіту Коритнянської волості⁸ (сьогодні — Балтського р-ну Одеської обл.): «На вигоні села, на території в 5 десятин трапляється безліч черепків від глиняного найдавнішого посуду. У 1891 р. пан Зборовський провів розкопки до підгрунтя на протязі 10 кв. саж. і знайшов 10 маленьких своєрідних глиняних посудин, 2 людські сидячі фігури з глини і глиняний стілець (якби крісло)»⁹.

А вже наступного 1892 року В. Б. Антоновичем та Ч. Я. Зборовським (рис. 1) на цьому ж поселенні знову було проведено розкопки, саму ж пам'ятку професор Антонович порівняв з «полями поховальних урн типу київських чи збруцьких полів з розписним посудом»¹⁰. Цього ж року професор Антонович провів дослідження в сусідньому з Криничками Повиполі (Саражинка, де пізніше С. С. Гамченко виявив трипільське поселення¹¹) та Бакотському скельно-печерному монастирі, про розкопки 1892 р. повідомлялось в періодичних виданнях «Київське слово» та «Московські відомості»¹².

6 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 347.; Сецинский Е. И. Описание предметов музея... — С. 5–8.

7 Винокур І. С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б. О. Тимошук, В. І. Якубовський. — Київ: Наукова думка, 1984. — С. 22–108.

8 Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии / В. К. Гульдман. — Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1893. — С. 233.

9 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 255.

10 Записки Императорского Русского археологического общества. — СПб: Типогр. И. Н. Скороходова, 1899. — Т. XI, Вып. первый и второй. — С. 278.; Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 256.; Коллекция В. Б. Антоновича // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. — Киев: Типо-литография Товариш. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. — С. 144.; Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ: ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС», 2004. — Т. I. — С. 23–24.

11 Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. / С. С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. — Київ: Друкарня УАН, 1926. — Вип. I. — С. 31.

12 Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. — Москва: Товарищ. Типогр. А. И. Мамонтова, 1893. — Т. I. — С. 20–21.

В. Б. Антоновичем тоді в Криничках було виявлено дуже цінний матеріал, а зокрема:

1. Теракота досить грубого стилю, що являє собою оголену сидячу жінку, яка годує дитя; на шії якась прикраса; за спиною наліплений кружечок (можливо, мішок для носіння дитини). Фігурка знаходилась на глиняному стільчику з чотирма ніжками і спинкою (рис. 2).

2. Така ж сидяча чоловіча фігурка з відбитою головою; знаходиться в маленькій посудині, на зразок корита, яке вірогідно зображає човник (рис. 3).

3. Дві маленькі широкі мисочки.

4. Половина низької чашечки з відігнутим всередину вінцем і залишком вушка.

5. Три мініатюрні чашечки з перехватом і широко розгорнутим вінцем; одна має два вушка в нижній частині.

6. Така ж чашка великого розміру, розписана темним лаком.

7. Мініатюрний гарний горщечок з ліпними зубцями по вінчику.

8. Мініатюрний грубо виготовлений ковшик з товстою ручкою¹³.

Найімовірніше, вже перебуваючи під впливом «революційної» доповіді В. В. Хвойки на XI Археологічному з'їзді в Києві¹⁴, Володимир Боніфатійович вже дає таку оцінку вищеописаним знахідкам: «Всі предмети виготовлені від руки з червоної, досить мілкої, чистої глини, що не поступається скіфським теракотам, і міцно випалені. Як за матеріалом, так і по формам та характеру обробки, предмети ці являють собою повну аналогію з описаними вище знахідками поблизу сіл Халеп'я і Василькове і правдоподібно можуть бути віднесені до однієї епохи і культури, тобто до кінця неолітичного періоду і появи скіфів в південно-російському краї»¹⁵.

Цікавою є «післямова» цієї історії: син Чеслава Яновича Зборовського – Іполит (краєзнавець, етнограф, художник, кооператор, музейник¹⁶) у нарисі «Тулъчинщина» писав: «Культуру червоних черепків (трипільську) відкрито вперше у Криничках сучасної Балтської округи в 1891 році. Професор Володимир Антонович зробив про це доповідь на XI Археологічному з'їзді в Києві. Через несприятливі обставини, докладно обслідування новознайденої культури затрималось. Селяни знаходять на полях і по селах засипані грубим череп'ям червоного посуду. Цей шар буває завгруб-

13 Коллекция В. Б. Антоновича... – С. 144, №№ 207–219.

14 Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья / В. В. Хвойко // Труды одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899. – Москва: Типогр. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. I. – С. 736–812.

15 Коллекция В. Б. Антоновича... – С. 144–145.

16 Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 216.

шки від ½ до 3 метрів. Знаходять і цілі посудини теж червоної барви, іноді розмальовані»¹⁷.

О. Гандзій зазначає, що з 1920 р. Іполит Зборовський брав участь в організації Бершадського та Тульчинського музеїв. Працюючи у сфері культури, він продовжив піднімати питання відкриття Трипільської культури. У 1928 році він писав до археолога Сергія Гамченка: «Згідно з Вашими директивами посилаю листа до ВУАК в справі відкриття «Червоної Культури»! Гадаю, що вгадав Ваші думки, виконуючи це. Все, що я подав — чиста правда. Якщо ВУАК вважає потрібним встановити дійсну історію відкриття. Може потрібний буде портрет мого батька — можу завжди ним служити». У пізніших листах до археолога Зборовський погодився з думкою «не ворухити старого»¹⁸.

Хтозна, що читали б школярі в підручниках, якби обставини склались інакше і Чеслав Зборовський відстояв батькову першість... На жаль, надзвичайно мала кількість писемних згадок про розкопки в Криничках, не дає нам змоги поки говорити про те, як саме інтерпретував свої знахідки Ч. Я. Зборовський, навряд він одразу усвідомив окремішність виявленої ним культури, як це зробив Вікентій Хвойко. Якщо ж говорити про формальну першість відкриття трипільських старожитностей в Україні, то це зробили ще у 70-х рр. археологи Галичини. Як вже зазначалось вище, «піонером» саме наукового відкриття трипільської культури став В. В. Хвойко, про що він доповів 1899 року на XI Археологічному з'їзді в Києві.

1897 року в с. Говори Ушицького повіту Осламівської волості¹⁹ (сьогодні — Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) також під час земляних робіт було виявлено старожитності, які можна віднести до Трипільської культури. Інформацію про це знаходимо в газеті «Варшавський кур'єр»: «Розкопки. Отримуємо відомість про те, що в маєтності громадянки Марії Тишкевичової (Марія Тишкевич — Авт.), поблизу с. Говори в Новоушицькому повіті Подільської губернії, в місцевості, покритій старим дубовим лісом, виявлено значні знахідки, які походять з часів глибокої давнини. Серед речей, знайдених тут є статуетки ідолів (найімовірніше, маються на увазі антропоморфні статуетки. — Авт.), різні кам'яні знаряддя, урни (найімовірніше, посуд. — Авт.), предмети домашнього вжитку та ін. Для людей, які працюють в галузі археології, це повідомлення не буде байдужим»²⁰. Надалі цю інформацію підхопила велика кількість російських джерел, зна-

17 Гандзій О. Кооператор Іполит Зборовський відстоював відкриття Трипільської культури своїм батьком / О. Гандзій // Gazeta.ua. — 25.08.2015. — Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_kooperator-ipolit-zborovskij-vidstoyuvav-vidkrittya-tripilskoyi-kulturi-svoym-batkom/644015

18 Там само.

19 Гульдман В. К. Населенные места... — С. 95.

20 Kurjer Warszawski. — 1897. — Nr. 145. — S. 6.

ходимо її в «Археологічних звістках і нотатках Імператорського Московського археологічного товариства»²¹, у «Нотатках Імператорського Російського археологічного товариства»²², у праці В. К. Гульдмана «Пам'ятки старовини Поділля»²³, згадує про розкопки в Говорах і Ю. Й. Сіцинський²⁴.

Значний внесок зробив у дослідження трипільських пам'яток Поділля Казимир (Казимеж) Фердинанд Пулавський – польський історик, геральдик, краєзнавець Поділля. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. він був власником с. Завадинці Кам'янецького повіту (сьогодні – Городцького р-ну Хмельницької обл.). Організувавши різноманітні розвідки та розкопки, зібрав велику археологічну та нумізматичну колекції Поділля, що нині зберігаються у Варшавському історичному музеї²⁵.

Виявив він і декілька трипільських поселень. Одне з них було зафіксовано в сусідньому з його маєтками селі Сирватинці Купинської волості Кам'янецького повіту²⁶ (сьогодні – Городецького р-ну Хмельницької обл.). Про це повідомляє Юхим Йосипович Сіцинський: «...на північний-захід від села в урочищі (орне поле), яке називають Селисько або Селище, де, за легендами, було колись село. Тут знаходять кам'яні сокири. В 4 верстах на захід від Сирватинця у 1898 р. пан Пулавський знайшов 2 стоянки кам'яного віку; на них знайдено багато черепків глиняного посуду двох зразків: а) грубі сірі, з домішкою кварцу, погано випалені і б) червонуваті від великих посудин з вушками; також знайдено багато кам'яних знарядь: поліровані долота і сокирки, точильні камені, скребки і т. ін.»²⁷, як бачимо, за зовнішнім описом, знахідки поблизу с. Сирватинці дуже схожі на трипільську кераміку. Крім того, в околицях села К. Пулавським була знайдена значна кількість знарядь з кременю та каменю, які ми з певним застереженням, також можемо віднести до Трипільської культури:

1. Половина (тупа) полірованої сокири-молота з діабазу гарно оброблена, розколота біля просвердлини в поперечному напрямку (знайдена на ур. Захитра)²⁸.

21 Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. – Москва: Товарищ. Типогр. А. И. Мамонтова, 1897. – Т. V. – С. 231.

22 Записки Императорского Русского археологического общества. – СПб: Типогр. И. Н. Скороходова, 1899. – Т. XI. – Вып. первый и второй. – С. 278.

23 Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1901. – С. 291.

24 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 303.

25 Баженев Л. В. Поділля... – С. 324.

26 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 420.

27 Сецинский Е. И. Археологическая карта... – С. 313.

28 Коллекция Ф. К. Пулавского // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. – Т. II. – С. 186, табл. I, № 4.

2. Дві половини невеликих полірованих сокир-молотів з діориту (знайдені на ур. Селисько)²⁹.

3. Фрагмент (гострий кінець) полірованої сокири досить великого розміру з кременистого сланцю, лезо 9,2 см ширини, і кременева тонка сокира долотоподібної форми, оброблена тонкими сколами, розріз чотирикутний³⁰.

4. Сокира з кременю відбивна, відполірована до половини з широким заокругленим лезом, значно звужена до обуху, довжина — 12 см, ширина — 5 см (знайдена на ур. Грабники)³¹.

5. Вузьке долото з кременю, гарно оброблене, поліроване, довжина — 9,4 см, ширина — 1,6 см³².

6. Шість відбійників з кременю і пісковіку більш-менш правильною шароподібною форми із заглибленнями або площадками (знайдені на полях поблизу сіл Сирватинці і Завадинці)³³ та ін.

Наступне поселення відкрито було в селі Івахнівці Вільховецької волості Кам'янецького повіту³⁴ (сьогодні — Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.) «На північ від села пан Пулавський знайшов стоянку кам'яного віку (таку ж, як і в с. Сирватинці)»³⁵. Серед знарядь праці дослідник згадує: сокиру з кременю, оброблену крупними сколами, із заполірованим на початку лезом (15,5 см ширини та 6,3 см ширини)³⁶.

Окрім того, розвідки в околицях села здійснював і Червинський, зокрема ним було знайдено:

1. Невеликий шароподібний крем'яний відбійник з площадками³⁷.

2. Крем'яна сокира, оброблена крупними сколами начорно, розріз чотирикутний³⁸.

3. Глиняний невеликий двосхилий кухлик, з пласким дном і високим вушком; виліплений від руки³⁹. Цю знахідку цілком можна ототожнити із поширеними у Трипільській культурі біконічними кухлями, що є особливо типовими для етапів ВІІ—СІ.

Окрім того, сліди трипільської культури виявлено було і поблизу с. Грицьків Смотрицької волості Кам'янецького повіту⁴⁰ (сьогодні —

29 Там само. — С. 187, табл. I, № 11-12.

30 Там само. — С. 187, табл. II, № 1

31 Там само. — С. 188, табл. II, № 12

32 Там само. — С. 189, табл. II, № 20

33 Там само. — С. 189, табл. III, № 10-15.

34 Гульдман В. К. Населенные места... — С. 175.

35 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 308.

36 Коллекция Ф. К. Пулавского... — С. 188, табл. II, № 7.

37 Коллекция г. Червинского // Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. — Киев: Типо-литография Товарищ. И. Н. Кушнерев и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1899. — Т. II. — С. 163, № 1.

38 Там само. — № 2.

39 Там само. — С. 164, № 15.

40 Гульдман В. К. Населенные места... — С. 112.

Городоцького р-ну Хмельницької обл.), там К. Ф. Пулавський знайшов такий матеріал:

1. Невелика розписна посудина гарної двосхилої форми (найімовірніше, біконічний кухоль. — Авт.), з прямим горлом і дуже вузьким дном; досить правильно виліплена від руки з мілкої яскраво-червоної глини; розпис геометричний, виконаний бурою фарбою; поверхня наведена політурою. Дуже схожий на посуд, знайдений в Городниці (Галиція)⁴¹.

На нашу думку, проведене К. Ф. Пулавським порівняння вищезгаданого артефакту з матеріалами з трипільського поселення Городниці-Городище, яке було відкрите ще 1877 р. І. Коперницьким⁴², є надзвичайно прогресивним, адже, як вже не одноразово згадувалось, лише 1899 р. В. В. Хвойко вперше науково виділив цю культурну спільність⁴³.

Поруч з вищезазначеним кухлем(?), Казимир Пулавський знаходив й іншу кераміку, проте детального її опису не знаходимо⁴⁴. Щодо виявлених крем'яних знарядь, то дослідник згадує «невелику поліровану сокиру-молот з діабазу, форма округла, ромбоїдальна, з широким обухом та просвердлиною посередині»⁴⁵. Сподіваємось на те, що колись дослідниками буде опубліковано археологічну колекцію Казимира Пулавського, що значно збільшить обсяг наших знань про подільську археологію тієї доби.

Восени 1906 р. на запрошення графині П. С. Уварової, В. В. Хвойко розпочав дослідження трипільських поселень поблизу с. Крутобородинці Літинського повіту⁴⁶ (сьогодні — с. Круті Броди Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) Результати проведених робіт детально описані в роботі В. В. Хвойки «Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії», що вийшла друком у Москві 1909 р.⁴⁷ (деякі дослідники датують розкопки саме за часом видання цієї роботи, що є помилковим⁴⁸) та була перевидана вже 2006 р.⁴⁹

41 Коллекция Ф. К. Пулавского... — С. 186, № 8.

42 Энциклопедия трипільської цивілізації. (далі — ЕТЦ) — Київ: ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС», 2004. — Т. II. — С. 125.

43 Хвойко В. В. Каменный век.

44 Сецинский Е. И. Археологическая карта... — С. 318.

45 Коллекция Ф. К. Пулавского... — С. 187, табл. I, № 7.

46 Січинський Є. Й. Начерки... — С. 13; Известия Императорской археологической комиссии (Дальше — ИИАК). Прибавление к выпуску 21-му. — СПб: Типогр. Главного Управления Уделов, 1907. — С. 40; Хвойко В. В. Раскопка площадок... — С. 281.

47 Хвойко В. В. Раскопка площадок... — С. 281–309.

48 ЕТЦ. — Т. I. — С. 28; ЕТЦ. — Т. II. — С. 267–268 Трембіцький А. М. Археологічні дослідження В. Хвойкою трипільських поселень Крутобородинці / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж». — Хмельницький: ІРД, 2014. — С. 157.

49 Хвойко В. В. Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії / В. В. Хвойко // Дослідження

Про результати досліджень в Крутобородинцях та Верем'ї на засіданні Імператорського Російського археологічного товариства доповідав його член, помічник В. В. Хвойки, — К. В. Хилинський. Про ці розкопки на Поділлі повідомлялось у газетах: «Країна» та у «Вечірньому додатку до Урядового вісника»⁵⁰.

Слід зауважити, що це не був перший досвід Вікентія В'ячеславовича у вивченні трипільських площадок на Поділлі, раніше він вже досліджував такі пам'ятки біля с. Комарівці Літинського повіту (сьогодні — Барського р-ну Вінницької обл., локалізацію села у Літинському р-ні Хмельницької обл. — вважаємо помилковою⁵¹). Сам дослідник писав: «тамешні розкопки переконали мене в тому, що площадки ідуть далі на захід у напрямку Галичини»⁵². На жаль, більш повна інформація про ці розкопки не дійшла до наших днів⁵³.

У Крутобородинцях Вікентій В'ячеславович «увесь час користувався дуже гечною гостинністю власника маєтку П. П. Бордакова, колишнього голови Летичівського з'їзду мирових суддів та його родини», допомагали йому в здійсненні досліджень син П. П. Бордакова (студент Київського університету) та, як вже згадувалось, член Російського Імператорського археологічного товариства К. В. Хилинський⁵⁴.

Ми не будемо вдаватись до детального опису ходу досліджень, враховуючи доступність перевиданих робіт Вікентія Хвойки, а обмежимось загальними висновками. Так, у результаті розкопок у с. Крутобородинці, було відповідно відкрито 2 поселення трипільської культури (можливо, 3). На поселенні Крутобородинці I (петренська група, етап CI, 3800–3500 до н. е.)⁵⁵, що знаходиться на південний схід від села, на невисокому яру обмеженому ярами, В. В. Хвойко дослідив дві площадки⁵⁶. На поселенні Крутобородинці II (етап VI-II, 4400–4100 до н. е.) на південний захід від села, на височині біля верхів'їв яру, по дну якого протікає струмок⁵⁷, було розкрито три площадки⁵⁸. Після від'їзду В. Хвойки, за його дорученням

трипільської цивілізації у науковій спадщині В. Хвойки. — Київ: ІА НАНУ, 2006. — Ч. I. — С. 115–128.

50 ИИАК ... к 21-му. — С. 40.

51 Відейко М. Ю. Коментарі до праці «Розкопки площадок у с. Крутобородинці, Летичівського повіту Подільської губернії та поблизу с. Верем'я, Київського повіту і губернії» / М. Ю. Відейко // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині В. Хвойки. — Київ: ІА НАНУ, 2006. — Ч. I — С. 129.

52 Хвойко В. В. Раскопка площадок... — С. 281.

53 Відейко М. Ю. Вказ. праця. — С. 129.

54 Хвойко В. В. Раскопка площадок... — С. 281–282.

55 ЕТЦ. — Т. II ... С. 267.

56 Трембіцький А. М. Археологічні ... С. 160.

57 ЕТЦ. — Т. II ... С. 268.

58 Трембіцький А. М. Там само.

П. П. Бордаков провів розкопки на відстані 200 м від попередніх, де заклавши 15 шурфів, виявив ще декілька площадок⁵⁹, що відповідно й може вказувати на третє поселення, або ж було розширено межі одного великого.

Найбільш відомою знахідкою з розкопок поселення Крутобородинці I стала велика біконічна посудина, прикрашена орнаментальною композицією із зооморфними зображеннями у верхній частині. Тут була представлена процесія з тварин: кози, козла, оленя та вовка/собаки⁶⁰ (рис. 4).

Наступні дослідження розпочалися вже 1909 року. Тоді за дорученням Імператорської Археологічної Комісії, С. С. Гамченко вирушив на Поділля, задля більш детального дослідження феномену «глиняних площадок трипільського типу»⁶¹.

В період 1909–1913 рр. Сергій Свиридович обстежив надзвичайно велику кількість поселень, а зокрема: «м. Немирів, села Байраківка (Немирівський р-н Вінницької обл. – Авт.), Боблово (с. Боблів того ж р-ну. – Авт.), Язвинка (с. Язвинки того ж р-ну. – Авт.), Супрунівка (того ж р-ну. – Авт.), Польова Березівка (с. Березівка Любарського р-ну Житомирської обл. – Авт.), Гуньки (с. Гунька Немирівського р-ну. – Авт.), Головеньки (того ж р-ну. – Авт.), Шрамки (нині не існує, приєднане до с. Велика Бушинка (?) того ж р-ну. – Авт.), Вовчок (того ж р-ну. – Авт.), Чуково (с. Чуків того ж р-ну. – Авт.), Лісова Березівка (с. Лісо-Березівка Летичівського р-ну Хмельницької обл. (?) – Авт.), Цехмистрова (колишній Цехмистрівський хутір Немирівської волості⁶², нині не існує. – Авт.), Озеро (Немирівський р-н), Вали (нині не існує, приєднане до с. Монастирок того ж р-ну. – Авт.), Йосипеньки (с. Йосипенки того ж р-ну. – Авт.), Кароліна (сmt Кароліна того ж р-ну. – Авт.), Бузякова (?), Городниця (Немирівський р-н. – Авт.), Зарудинці (того ж р-ну. – Авт.), Морозово (колишня Морозова ферма⁶³, нині не існує, того ж р-ну. – Авт.), Сажки (того ж р-ну. – Авт.), Манастир'юк (с. Монастирок того ж р-ну. – Авт.), Саловинці (с. Селевинці того ж р-ну. – Авт.), Краківці (?), Бандурівка (с. Бондурівка Немирівський р-н. – Авт.), Мар'янівка (того ж р-ну. – Авт.), Ом'ятин (с. Ометинці того ж р-ну (?). – Авт.), Вишківці (того ж р-ну. – Авт.) – всі колишнього Брацлавського повіту. Села Яланець (Бершадський р-н Вінницької обл.), П'ятівка (с. П'ятківка того ж р-ну. – Авт.), Флоріно (с. Флорине того ж р-ну. – Авт.), Морківські хутори (Хутори Марковського поблизу с. Бабчинці (?)⁶⁴, сучас-

59 Там само.

60 ЕТЦ. – Т. II ... С. 268.

61 Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы (Дальше – ОИАК). – С-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1913. – С. 176.

62 Гульдман В. К. Населенные места... – С. 536

63 Там само... – С. 305.

64 Там само... – С. 522.

ного Чернівецького р-ну Вінницької обл. — Авт.), Вел. й Мала Кириївки (Бершадського р-ну. — Авт.), Лісничче (того ж р-ну. — Авт.), Михайлівка (того ж р-ну. — Авт.), Кедратівка (с. Кидрасівка того ж р-ну. — Авт.), Поташня (того ж р-ну. — Авт.), Білий Камінь (Чечельницький р-н тієї ж обл. — Авт.), Рогузька (с. Рогізка того ж р-ну. — Авт.), Червона Корчма (нині не існує, була недалеко від Немирова⁶⁵. — Авт.) та Стратіївка (Чечельницького р-ну. — Авт.) — всі колишнього Ольгопільського повіту. Містечка-села: Кринички, Піщана (Балтський р-н Одеської обл.), Пужайкове (того ж р-ну. — Авт.), Саврань (однойменний р-н Одеської обл. — Авт.), Сарожиночка (Новипіль) (с. Саражинка Балтського р-ну. — Авт.), Крижанівка (ймовірно, мова йде про село у Вінницькому, а не Балтському повіті, нині — Хмільницького р-ну. — Авт.), Шляхова (Балтський р-н. — Авт.), Кам'яний Брод (с. Кам'яний Брід Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл. — Авт.), Козацьке (Балтський р-н. — Авт.), Коритне (того ж р-ну. — Авт.), Абазівка (колишня єврейська землеробська колонія, нині входить у склад с. Коритне), Гольма (того ж р-ну. — Авт.), Ракулове (того ж р-ну. — Авт.) й Данилова Балка (Благовіщенський р-н Кіровоградської обл.) — всі колишнього Балтського повіту», — всього в результаті розвідок та рекогносцировок вдалось дослідити 58 пам'яток, відштовхуючись від 4 основних пунктів, якими були Немирів, Яланець, Кринички та Саврань⁶⁶!

Окрім того, на 4 поселеннях були проведені і розкопки: поблизу Криничок археолог дослідив 11 площадок, поблизу Коритна — 3, а на славновісному Немирівському городищі було виявлено 2 площадки трипільської культури⁶⁷, розкопки також проводились і поблизу Данилової Балки⁶⁸. Як бачимо, за 5 років Сергій Свиридович здійснив колосальну роботу, масштаби якої важко собі уявити, адже окрім трипільських, вивчалися і пам'ятки раннього залізного віку, слов'янські та ін.⁶⁹

Найбільш цікавими виявились розкопки Немирівського городища, периметром близько 5,5 км, утворене замкненою системою валів і ровів. Із заходу на схід його перетинає річка Городниця (або Мирка), поділяючи на південну і північну частину. У північній частині знаходиться «замчисько», розташоване на трьох мисах. Саме на середньому, найбільш високому з них, обернутому до річки південним боком, С. С. Гамченко у 1909 р. було відкрито залишки трипільського поселення

За інформацією, поданою С. О. Гусевим, С. С. Гамченко зафіксував виходи 20 площадок (а не 2, як записано в ОАК) і відзначив, що забудова

65 Там само... — С. 541.

66 Гамченко С. С. Спостереження... — С. 31.

67 ОИАК за 1909 и 1910 гг... — С. 176.

68 Гамченко С. С. Спостереження... — С. 31.

69 ОИАК за 1909 и 1910 гг... — С. 178–179.

велась планомірно: 7 рядів житл поперек довгої осі городища (тобто вздовж мису, на якому розміщене поселення), причому житла розташовані в «шаховому» порядку. М. І. Артамонов, який вивчав городище в 1946–1948 рр., знайшов ще кілька площадок, не помічених С. С. Гамченком, але вказаної забудови він не виявив⁷⁰. Слід зауважити, що поблизу Криничок та Коритного Сергій Свиридович зафіксував по 3 кола забудови⁷¹.

З 10 закладених у 1909 р. траншей в ур. Вали (Немирівське городище) 5 виявилися порожніми, а в 5 інших культурний шар залягав у лесовому суглинку на глибині від 0,25 до 0,6 м. Потужність його сягала 1,4 м (найвірогідніше — вимірювання припало на заглиблення чи яму). Траншеями виявлено кілька об'єктів, з яких, передусім, викликає інтерес площадка досить великих розмірів і цікава підземна споруда з трьох пар циліндричних ям⁷². На думку сучасних дослідників, Немирівське поселення відноситься до кінця етапу VII або початку CI⁷³.

В результаті робіт, проведених на Поділлі у 1909–1913 рр., було зібрано величезну кількість різноманітного археологічного матеріалу: широкий спектр керамічного посуду, глиняні та антропоморфні та зооморфні статуетки, знаряддя праці з кременю, каменю, рогу та кістки, предмети ритуального призначення, та багато іншого. На основі проведених дослідів, С. С. Гамченку вдалось дати детальну та вичерпну (як на той період розвитку археологічної науки) характеристику всім сферам життя трипільських племен: від конструктивних особливостей наземних та заглиблених житл, планування поселень, до особливостей орнаментативної посуду та пластики, вдався до опису зовнішності та духовного сприйняття представників трипільських племен, простежив хронологічні зміни в розвитку гончарного виробництва та ін.⁷⁴

В той же час, на жаль, основний масив інформації, що стосується вищезгаданих досліджень залишається у вигляді неопублікованих рукописів польової документації, що сьогодні зберігаються відповідно в Наукових архівах Інституту археології НАНУ (Київ) та Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Опубліковані ж роботи містять здебільшого лише загальну картину досліджень, що тривали 5 років.

Щодо розкопок поблизу с. Кринички, проведених В. Б. Антоновичем, а пізніше С. С. Гамченком, то вони не канули в лету, набагато пізніші дослідники неодноразово звертали увагу на деякі екземпляри з цієї непе-

70 Гусев С. О. Трипільські поселення поблизу Немирова / С. О. Гусев // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 73.

71 Гамченко С. С. Спостереження... — С. 35.

72 Гусев С. О. Вказ. праця. — С. 73.

73 Starkowa E. G. Osada... — S. 10; Гусев С. О. Трипільські поселення... — С. 79.

74 Гамченко С. С. Спостереження; ОИАК за 1909 и 1910 гг... — С. 178.

ресічної колекції. Так, радянський археолог А. П. Погожева опрацювала зібрання антропоморфної пластики з цього поселення⁷⁵. У свою чергу, сучасний російський археолог О. Г. Старкова розглянула комплекс керамічного посуду, детально проаналізувавши його, дослідниця дійшла до висновку, що поселення, найімовірніше, відноситься до типу пам'яток Південного Побужжя початку пізнього етапу СІ⁷⁶.

Слід зазначити, що відкриття С. С. Гамченка на теренах Південного Поділля, неабияк збурили науковий світ. Зазначимо, що вже 1910 року: «...княгиня М. Г. Щербатова звернулась до голови Імператорської археологічної комісії з пропозицією провести її коштом дослідження відомого городища поблизу м. Немирова, Брацлавського повіту, на землі селян с. Соловинець. Через те, що на городищі вже були відкриті залишки житл часів Трипільської культури, то Комісія охоче відгукнулася на люб'язну пропозицію кн. Щербатової і командувала у 1910 р. свого члена О. А. Спіцина, який з собою на роботи запросив трьох своїх університетських слухачів (П. А. Балицького, В. В. Саханьова, і К. В. Шероцького) у розрахунку передачі їм в подальшому керівництва розкопками, щоб вони продовжувались протягом всього літа. Розкопки були продовжені панами Балицьким і Шероцьким і наступного 1911 р.»⁷⁷.

Дослідженнями відповідно керував професор О. А. Спіцин спільно зі своїм асистентом В. В. Саханьовим; П. А. Балицький та К. В. Шероцький участь брали як студенти-практиканти⁷⁸. Проте, саме студент Імператорського Санкт-Петербурзького університету П. А. Балицький взяв на себе основне керівництво розкопками 1911 року⁷⁹.

Загальним чином, розкопки в плані дослідження трипільських площадок, заради чого їх і було організовано, не дали очікуваного результату «залишків житл на розкопаному просторі не виявилось, хоча печина від них траплялась всюди»⁸⁰. Більшість виявлених старожитностей відносились до доби раннього залізного віку та «ранньоруського часу»⁸¹.

Найімовірніше, що більша частина трипільського горизонту була поруйнована під час життєдіяльності пізніших народів на цьому городищі.

75 Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск: Наука, 1983. – С. 76, Рис. 21.4-II.

76 Старкова Е. Г. Трипольское поселение Кринички: новый взгляд на старые коллекции / Е. Г. Старкова // Сообщения государственного Эрмитажа. – СПб: Изд.-во Гос. Эрмитажа, 2012. – LXX. – С. 16.

77 ОИАК за 1909–1910 гг. ... – С. 179–180.

78 Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 37-му (Дальше – ИИАК). – СПб: Типогр. Главного Управления Уделов, 1910. – С. 172.

79 ОИАК за 1911 год. – Петроград: Типография Главного Управления Уделов, 1914. – С. 65.

80 ОИАК за 1909–1910 гг. ... – С. 180.

81 Там само.

Проте, не слід гадати, що розкопками не були виявлено зовсім ніяких енеолітичних артефактів, професор Спіцин до трипільської культури зокрема відносить: «глиняні статуетки (в уламках), кременеві ножі (гарної або недбалі роботи), два клинки з кременистого вапняка, мідне вістря, невеликий мідний кельт (...). Кельт може бути названий найдавнішим з відомих, він є подобою кам'яного клину з неглибокою порожниною всередині»⁸², – проте за описом, найімовірніше, цю сокиру-кельт слід віднести до доби раннього залізного віку.

Вже згадувана нами дослідниця А. П. Погожева опрацювала також і колекцію пластики з цього поселення, на її думку поселення слід відносити до етапу VII–VII–C1⁸³, як вже було зазначено вище. Нещодавно О. Г. Старковою також було опубліковано раніше не введені до наукового обігу статуетки з цієї пам'ятки, крім того, дослідниця, вивчаючи неопубліковану польову документацію С. С. Гамченка і фондові археологічні матеріали, дійшла висновку про єдність комплексів з «Валів» та «Щербатового городища», під якими відповідно розуміється одна пам'ятка – Немирівське городище (до цього їх вважали за окремі пам'ятки)⁸⁴.

Загалом, включно з розкопками М. І. Артамонова 1948–1949 рр., на поселенні було виявлено більше 1500 фрагментів трипільської кераміки, 54 антропоморфних та 26 зооморфних статуеток, біля 30 крем'яних виробів, які нині здебільшого зберігаються у фондах Ермітажу⁸⁵.

Забігаючи наперед, зазначимо, що особливого розмаху дослідження трипільських старожитностей Поділля набуло вже у 1920-х рр. Зусиллями Ю. Й. Сіцинського, М. Я. Рудинського, В. О. Гериновича, В. М. Гагенмейстера та ін. було значно розширено «археологічну карту» трипільських поселень, відкрито в цей час було біля 30 нових пам'яток⁸⁶.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що за період 1891–1913 рр. на Поділлі було достовірно відкрито більше 60 пам'яток трипільської культури. Набагато більша кількість пам'яток, кераміка з яких не описувались, а до

82 Там само. – С. 182.

83 Погожева А. П. Антропоморфная пластика... – С. 75, Рис.18.1-10

84 Старкова Е. Г. Статуетки трипольского поселения Немиров (об одном типе антропоморфной пластики) / Е. Г. Старкова // Записки Института истории материальной культуры РАН. – СПб: Изд.-во «Дмитрий Буланин». – № 9. – С. 41–42.

85 Starkowa E. G. Osada kultury trypolskiej w Niemirowie – metodyka opracowania materialow ze zniszczonego stanowiska // Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatow XXXII konferencji. – Lublin: Museum lubelskie w Lublinie. – S. 9.

86 Сіцинський Є. Й. Нариси з історії Поділля. – Вінниця. – Ч. I. – С. 47–54; Старенький І. О. Євфимій Йосипович Сіцинський – археолог, дослідник Трипільської культури / І. О. Старенький, В. С. Прокопчук, А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж». – Хмельницький: ІРД, 2013. – 1'2012. – С. 138–175.

уваги брались лише зняття праці (більшість з яких до того ж втрачено), на сьогодні, на жаль, достатньо не вивчені, щоб також зарахувати їх до переліку трипільських.

Як вже згадувалось вище, слід провести масштабну роботу, яка б полягала у вивченні робіт археологів XIX – поч. XX ст. та зіставлення виявлених ним пам'яток з сучасними, тобто заново відкривати більшу частину з них. Це нелегке завдання повинно було би об'єднати навколо себе всіх археологів, істориків, краєзнавців, владні структури та громадськості. Одночасно з пошуком «старих» пам'яток, відкривались би й нові, задля цього слід створити оновлений реєстр пам'яток археології, який на сьогодні є далеким від ідеалу.

Так, маємо багато прикладів в історії археологічних досліджень на Поділлі, коли стара література ставала в нагоді науковцям. Наприклад, «Археологічна карта» Юхима Сіцинського неодноразово допомагала археологам під час робіт у зоні затоплення Дністровської ГАЕС, керуючись нею виявлено було десятки курганів, городищ та поселень⁸⁷, С. О. Семенчуком було виявлено Пижівський ідол⁸⁸ та ін.

Комплексне обстеження старожитностей, їх фіксація та одночасне включення до реєстру – повинні стати однією із заповрок успішної боротьби з тотальним нищенням археологічної спадщини в нашій державі, яка вже давно вийшла за межі будь-якого цивілізованого світогляду. Адже як можна охороняти те, що невідомо де знаходиться?

Таким чином, охарактеризований нами початковий етап дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені на теренах Поділля, відзначився вагомими роботами, результати яких і досі не втрачають своєї актуальності, а подальше їх повторне дослідження є більше, ніж перспективним. Ці та інші пам'ятки слід оберігати та популяризувати, створювати різноманітні музеї та екскурсійні маршрути. Допоки сам український народ не зрозуміє для чого йому старовина, археологи будуть марно намагатися її зберегти.

87 Гуцал А. Ф. За азимутами археологічної карти Є. Сіцинського / А. Ф. Гуцал // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – С. 111–114.

88 Семенчук С. Язичницька скульптура з археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С. О. Семенчук // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 98-99.

*Рис. 1. Зборовський Чеслав Янович, 1913 р.
(фото Валерія Рекрута, з Gazeta.ua)*

*Рис. 2. Жіноча статуетка з розкопок В. Б. Антоновича
поблизу Криничок (за С. С. Гамченком)*

*Рис. 3. Антропоморфна статуетка у мисочці
з розкопок В. Б. Антоновича поблизу Криничок
(з Енциклопедії трипільської цивілізації, Т. I.)*

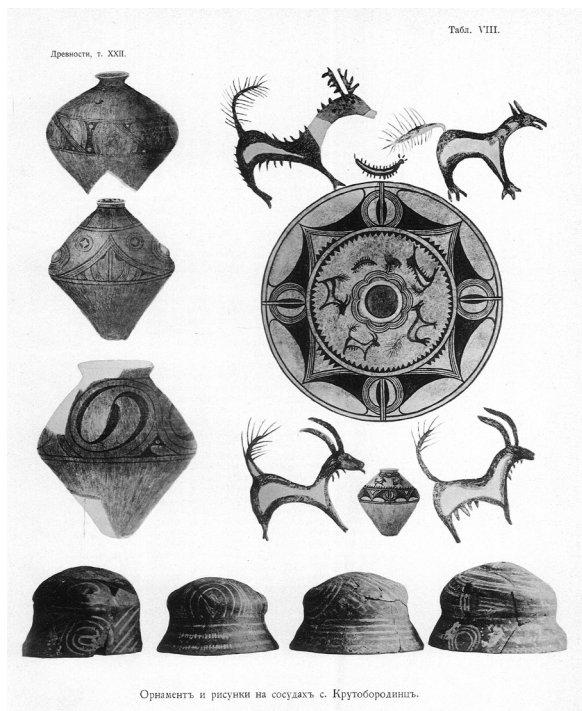

Рис. 4. Посуд з Крутобородинь (за В. В. Хвойкою)